

УДК 343.13

С. М. Зеленський

ПРАВОСУДДЯ, ЩО ВІДПОВІДАЄ УЯВЛЕННЯМ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ключовим завданням держави у сфері правосуддя на сьогодні є проведення судової реформи, яка забезпечила б ефективний захист прав і свобод громадян, інтересів юридичних осіб у судовому порядку, практичну реалізацію права на справедливий суд [1]. Таке право визначено організаційною засадою судової влади у ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 12.02.2015 р. № 192-VIII у новій редакції. Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону [2].

Гуманістичний напрям у кримінальному процесуальному праві неодмінно пов'язує із системою світоглядних соціально-правових ідей, основу яких становлять уявлення про людську честь і гідність, що виявляється в основних правах та свободах людини, закріплених у засадах і нормах кримінального процесуального закону. Правосуддям за своєю суттю може бути визнане кримінальне провадження лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості й забезпечує ефективне поновлення порушених прав.

Положення ч. 1 ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), що відтворює зміст загальної засади кримінального провадження поваги до людської гідності, водночас вимагає поваги прав і свобод кожної особи. Частина 3 цієї самої статті дає право кожному захищати всіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи й інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження. Зазначена норма також забороняє катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує людську гідність, поводження, погрозу такого поводження або утримання в принизливих умовах, примус до дій, що принижують людську гідність. О.П. Кучинська зауважує, що честь і гідність тісно пов'язані між собою та найчастіше розглядаються як єдина пара категорій в етичному розумінні. Специфічний вияв засади поваги до

честі й гідності у сфері кримінального судочинства зумовлений тим, що формування поняття про честь відбувається шляхом зіставлення даних про особу з інформацією про суспільні потреби, які виражаються в моральних засадах, формах категорій добра і зла, справедливості, совісті й обов'язку, суспільного ідеалу [3, с. 18].

Підготовка цієї публікації була б неможливою без вивчення праць філософсько-правового й загальнотеоретичного напрямку таких учених, як В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, О.Ф. Скакун, М.І. Хавронюк та ін. Також вивчалися праці вчених-процесуалістів: Ю.П. Аленіна, І.В. Гловюк, Ю.О. Гурджі, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, В.С. Зеленецького, М.В. Костицького, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, О.М. Овчаренко, М.А. Погорєцького, В.О. Попелюшка, Н.Ю. Сакари, В.М. Тертишника, В.П. Шибіко, О.Г. Шило, М.Є. Шумила й ін.

Метою публікації є обґрунтування необхідності оцінювання правосуддя з позиції його відповідності уявленням про справедливість у кримінальному провадженні.

Завданням публікації є визначення основних підходів щодо оцінювання справедливості кримінального провадження.

Необхідність вирішення соціальних конфліктів у кримінальному правосудді на засадах справедливості викликана одним із найсильніших і найгостріших уроджених почуттів людини, підсилених її соціальним досвідом, почуттям протесту. Воно охоплює кожного, кому заважають реалізувати його право, хто не може самостійно протистояти несправедливості, незаслужено або надміру суворо покараний, переконується в непропорційному розподілі прав і обов'язків тощо.

Досліджуючи увесь спектр соціальних факторів, які впливають на можливість досягнення справедливості у кримінальному правосудді, варто розглядати їх не лише як такі, що мають неречову цінність, а і як культурний конструкт, що спрямовує розвиток суспільства. Визначення природи концепту справедливості у кримінальному правосудді викликає необхідність розкриття його історико-культурних особливостей, філософської, аксіологічної та антропологічної сутності. Він є тим засобом, за допомогою якого можна подолати сучасну кризу в українському суспільстві, багато в чому зумовлену тим, що сфера кримінального правосуддя в Україні не відповідає своїй назві, характеризується високим рівнем корупції й не користується авторитетом і довірою людей. Важлива роль у цьому процесі належить саме кримінальному процесуальному праву.

Концепт справедливості у кримінальному процесі пов'язується з правом, тобто правовими ідеями, панівними в суспільстві. Вони стають легітимними через уніфіковані такі загальноприйняті в суспільстві процедури, як прийняття закону, установлення прецеденту рішенням суду або через звичай.

Нині суттєво розширюються можливості судової влади у формуванні національної прецедентної практики щодо забезпечення справедливості кримінального провадження Законом України «Про забезпечення права на

справедливий суд» від 12.02.2015 р. № 192-VIII [4]. Ним унесені суттєві зміни до кримінального процесуального закону, які уповноважують Верховний Суд України приймати постанови за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення із підстав, передбачених п. п. 1 і 2 ч. 1 ст. 445 КПК України: неоднакове застосування судом касаційної інстанції однієї й тієї самої норми права, передбаченої законом України про кримінальну відповідальність, у подібних правовідносинах, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень (крім питань неоднакового застосування санкцій кримінально-правових норм, звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання; неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї і тієї самої норми права, передбаченої КПК України, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень). У таких випадках, згідно із ч. 1 ст. 458 КПК України, висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, і для всіх судів загальної юрисдикції, котрі зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із судовим рішенням Верховного Суду України. При цьому будь-який інший суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів.

За таких умов справедливість постає тією категорією, що дає змогу знайти консенсус в одвічному протистоянні між прихильниками природничої ідеї в юриспруденції та позитивістами. Там, де такий відсутній, і задля того, щоб позитивне право не перетворювалося в деструктивну, антигуманну силу, воно може й має бути критично оцінено відповідно до уявлень про справедливість і несправедливість, з обґрунтуванням надюрідичних підстав права.

У системі прецедентного права судовий прецедент став джерелом права, закріпився принцип верховенства прецеденту над нормативним актом законодавчої влади [5, с. 138]. Саме через нього, через життєвий досвід суддів, їхні політичні погляди й переконання зберігаються звичаї і традиції народу. При цьому потрібно визнати, що у сфері кримінального правосуддя ініціативою правотворення володіє не лише монопольно держава, а і юристи, і народ загалом, оскільки лише він і є джерелом влади. Доктринальні основи кримінального процесуального права закладаються у філософії права та спираються на юридичну практику.

У країнах західної Європи й Північної Америки поняття «юрист» є універсальним, а звідси й використовується в широкому сенсі, охоплюючи майже весь спектр правовідносин. Американська асоціація юристів називає юристом представника юридичної професії, який є представником клієнтів, співробітником правової системи та громадянином, що несе особливу відповідальність за якість правосуддя [6].

Справедливість у вирішенні соціальних конфліктів із давніх часів тлумачилася як матриця, що накладалась на відносини між людьми через

споглядання природних процесів. Поняття «справедливість» уживається досить давно, і часто знаходимо його ще у священних текстах найпоширеніших релігій, у Торі й Талмуді в юдаїзмі, у Біблії в християнстві, у Трипітаці в буддизмі, Ведах та Упанішадах в індуїзмі, Корані в ісламі, писемних пам'ятках, створених людством. Трактувалося воно як система життєвих цінностей і пріоритетів, що визнавалися підвалинами духовності спільнот, основою їхньої автентичності й історичної свідомості, уособлювали погляд на «порядок суцїй», духовну основу історії людства.

Зауважимо, що у джерелах, які ми згадали щодо поняття «справедливість» (право, правда), узятого в його споглядальному вигляді, начебто закладене питання досконалості в суспільстві та світі загалом, можливості в них пропорційності, відповідності й упорядкованості. Справедливість у стародавніх народів була водночас мірою, принципом і законом.

Для судочинства первісного суспільства встановлення справедливості не означало здійснення інтелектуальної операції, що викликала роздуми або суперечки. Здійснення правосуддя означало проголошення формули, судового рішення, принагідної до конкретної ситуації. Роль судді полягала в тому, щоб володіти такими формулами й уміти їх застосовувати [7, с. 304]. Із розвитком суспільства й із тим, як суспільні стосунки ставали все більш складними, формула, що визначала спосіб надання прав, стала в старогрецькій мові означати правосуддя. Це слово поступово звільнилося від обставин, за яких воно проголошувалося. Правосуддя було необхідне, щоб покласти край зловживанням і свавіллю. Юридична формула з часом стає позначенням самого права, до правосуддя звертаються, щоб припиняти силу [7, с. 305].

Несправедливість, на противагу справедливості, пов'язана із руйнуванням чинного порядку або внесенням у нього деструктивних змін. Установлення справедливості для певного історичного періоду означає досягнення гармонії у стосунках між людьми й у суспільстві. Право як нормативно закріплена справедливість є мірою реалізації свободи та водночас нормою політичної справедливості. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність, честь і гідність, котрі втілюються у визнанні прав людини, насамперед її права на свободу, що усвідомлювалось уже в давньому правосудді, яке не мало галузевих особливостей і кримінальних процесуальних зокрема.

Філософсько-правове розуміння справедливості кримінального правосуддя пов'язане з особливостями суспільних стосунків, потреб та інтересів людини на відповідному етапі розвитку суспільства.

У надзвичайно швидко змінюваному суспільстві та й у світі, що нас оточує, навколишньому природному середовищі все взаємопов'язано. Суспільство і світ, у якому воно існує, можуть бути представлені сукупністю взаємопов'язаних систем, схильних до самоналаштування, знаходження рівноваги. Процеси адаптації та динамічної рівноваги працюють постійно. Вони особливо стають помітними в разі зовнішнього втручання, зокрема внаслідок діяльності людини. У суспільному житті таким втручанням є

вчинення кримінального правопорушення. Задля вирішення завдання виправлення руйнівного впливу шкідливої для суспільства поведінки й застосовуються спеціальні механізми, такі як кримінальне правосуддя, що послуговується соціальними конструктами сучасності. Відповідно до своїх завдань, ця сфера є вузькоспеціалізованою, різновекторною та суперечливо тлумачить чинники, що спричиняють протиправну, руйнівну поведінку, стосуються з'ясування значущих ознак особистості самого правопорушника, мети і змісту виправного впливу на нього й відновлення зруйнованих суспільних відносин або тих, яким завдано шкоди.

Праворозуміння суб'єкта, який уповноважений приймати рішення у кримінальному правосудді, є неодмінною складовою, що в них відображається. Прагнення в досліджуваному ним явищі досягти «справедливого» балансу інтересів реалізуються шляхом їх зіставлення, «зважування». Як відзначає П.М. Рабінович стосовно діяльності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), хоча зважуються, співвимірюються ті явища, котрі існують «позитивно», тобто існують як суще, як факт (насамперед людські потреби, інтереси), однак сам процес такого зважування відбувається у свідомості відповідного суб'єкта, причому за критеріями, які нерідко не тільки не позитивізуються, а й узагалі залишаються тільки-но ідеологічними конструктами, абстракціями, що мають до того ж суто оцінний характер. Образно кажучи, «важки», за посередництвом котрих здійснюється балансування інтересів, щоб домогтися «справедливості» останнього, залишаються у сфері ідеалу. Він же, будучи інтелектуальним інструментом оцінювання, здебільшого протиставляється позитивно існуючій фактичній ситуації й нерідко слугує, так би мовити, засобом протесту проти неї (а іноді й засобом її схвалення, легітимації, виправдання) [8, с. 95].

Справедливість є і мірою цінності людської гідності, і мірою її ваги в установленні субординації між людьми. Справедливість є тією силою, яка підтримує рівновагу в суспільстві. У кримінальному правосудді вона слугує збереженню правових цінностей і водночас визначальним елементом, домінуючим при конфліктному зіткненні цих цінностей.

Засадна ідея справедливості, призначенням якої традиційно вважається підтримання та відновлення рівноваги чи рівної міри, застосовується не лише для правового оцінювання кримінального правопорушення, а і для критичного оцінювання самих норм права й порядку їхнього застосування.

Отже, оцінювання справедливості кримінального судочинства має двоаспектний характер: перший, змістовий, стосується критичного оцінювання самого закону, другий, формальний, – його застосування в конкретних кримінальних провадженнях. Але, незалежно від того, схвалюємо ми чи ні змістову концепцію справедливості, на якій базується закон, ми неодмінно розглядаємо систему права з позиції формальної справедливості. Сутність формальної справедливості полягає в неупередженому й об'єктивному застосуванні правил.

Загальним компонентом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто безумовне визнання однакового поводження з людьми

й відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних із національними, релігійними, майновими й іншими ознаками, крім вікових, медичних (психіатричних) і психологічних.

Двовимірність справедливості у кримінальному правосудді виявляється в соціальному житті на персональному й інституційному рівнях. Їх можна також назвати суб'єктивною та об'єктивною справедливістю кримінального провадження, звідси і два поняття справедливості: а) справедливість, за словами Платона, як вища людська чеснота [9, с. 474]; б) справедливість, що стосується основних кримінальних процесуальних інститутів і процедур, засобів і методів, які забезпечують дієвість і ефективність кримінального провадження. На ці два виміри впливає також політична справедливість, яка стосується правої політики держави загалом і безпосередньо кримінальної правової та кримінальної процесуальної. Влада стає легітимною через право, тоді як право стає ефективним через владу [10, с. 44].

Будь-якому із цих компонентів справедливості не може бути наданий пріоритет, особливо в сучасних трансформаційних умовах. За недостатньої розвиненості як відповідних установок особистості правозастосувача, так і недостатнього втілення засад справедливості в кримінальних процесуальних інститутах спотворюється сама ідея справедливого кримінального правосуддя, тож марно очікувати на справедливість у суспільстві. Лише поєднання обох компонентів за політичної справедливості здатне забезпечити справедливість у кримінальному правосудді.

Надалі є необхідність у визначенні пріоритетів, важливих для суспільств, що знаходяться, як Україна, на перехідному етапі побудови справедливого суспільства, виробленні відповідних критеріїв справедливості та їхньому обґрунтуванні, зокрема й розробленні теорії справедливості й легітимачії засади справедливості у кримінальному правосудді.

Література

1. Про забезпечення права на справедливий суд: Пояснювальна записка до проекту Закону України від 26.12.2014 р. № 1656, унесеного Президентом України П.О. Порошенком [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53217
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19/print1428242039950993>.
3. Кучинська О.П. Принцип поваги до честі і гідності людини у кримінальному процесі / О.П. Кучинська // Адвокат. – 2012. – № 4. – С. 17–19.
4. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/192-19/print1428135316267755>.
5. Политическая система США : актуальные измерения / Институт США и Канады РАН ; отв. ред. С.А. Червонная, В.С. Васильев. – М. : Наука, 2000. – 286 с.
6. ABA. Model Rules of Professional Conduct: Table of Contents. 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.americanbar.org/content/dam/aba/migrated/cpr/mrpc/russian.authcheckdam.pdf>
7. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / общ. ред. и вступ. ст. К).С. Степанова ; пер. с фр. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.

8. Рабінович П.М. Страсбурзьке правосуддя: філософсько-антропологічні та гносеологічні засади / П.М. Рабінович // Проблеми філософії права : міжнародний часопис. 2003. – 2008–2009. – Т. 6–7. – 284 с. – С. 94–101.
9. Платон. Закони / Платон // Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – Ч. 2. – 1972. – 678 с.
10. Валадес Д. Контроль над властью / Д. Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2006. – 248 с.

А н о т а ц і я

Зеленський С. М. Правосуддя, що відповідає уявленням про справедливість, у кримінальному провадженні. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню напрямів оцінювання кримінального судочинства з позиції його відповідності уявленням про справедливість.

Ключові слова: засади, право на справедливий суд, права і свободи людини, правосуддя, концепт справедливості.

А н н о т а ц и я

Зеленский С. Н. Правосудие, которое соответствует представлениям о справедливости, в уголовном судопроизводстве. – Статья.

Статья посвящена определению направлений оценки уголовного процесса с точки зрения его соответствия представлениям о справедливости.

Ключевые слова: принципы, право на справедливый суд, права и свободы человека, правосудие, концепт справедливости.

S u m m a r y

Zelensky S. M. Justice, which corresponds to the notion of justice in criminal proceedings. – Article.

Article is devoted to defining areas of assessment of the criminal process in terms of its compliance with notions of justice.

Key words: principles, right to a fair trial, human rights and freedoms, justice, concept of justice.